

Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelvi- és Történettudományi Szakosztályának 1940. március 14-én tartott szakülésén.

Erdély történetében már korán megtaláljuk azon törekvések nyomait, hogy a magyar, a román és a szász nemzet különálló, saját közművelődési intézménnyel biztosítsa a maga számára az előhaladás útját. Ennek az útnak járhatóbbá tételére történelmi és népi vonatkozású gyűjtemények múzeumát létesítette egymástól függetlenül a három nemzet, időrendben: a szász, a magyar és a román nemzet. Az akkori viszonyok nem engedték meg, hogy nyíltan bevallhassák, ma azonban megállapíthatjuk, hogy e törekvésekbe mindegyik nemzet vezetői részéről politikum is vegyült, sőt a hangsúly eleinte a rejtett politikumon volt.

A szászok ilyenmű törekvése valósult meg először. Az 1777-ben Erdély kormányzójává kinevezett Brukenthal Sámuel báró egyéni gyűjtése következtében a szászok a XIX. század első éveiben meglehetősen gazdag képcsarnokot, éremtárat, régiségeket, rézmetszeteket és könyvtárat magában foglaló múzeumhoz jutottak s az 1840-ben megalakult „Verein für Siebenbürgische Landeskunde“ nevet viselő egyesületükkel már kész közművelődési intézményre támaszkodhattak akkor, midőn a magyarok az 1841/43. évi országgyűlésen országos jellegű múzeumalapításra tettek javaslatot. Innen következett tehát a szászoknak az a heves ellenállása, amellyel a magyar és székely rendeknek az országos múzeum felállítására vonatkozó javaslatát fogadták. Céljaikkal nem tartották ugyanis összeegyeztethetőnek egy nagyobb közös intézmény létesítését és a terv ellen szavaztak. A magyar és székely rendek alig tehettek egyebet, mint azt, hogy amikor az 1843. január 16-ról a Kolozsvárt felállítandó és Ferdinánd nevet viselő Országos Múzeumról szóló törvénycikket megerősítésre a királyi udvarhoz felterjesztették, a felterjesztéshez mellékeltek a szász nemzet 20 követének különvéleményét, amelyben a szászok kérték Ő felségét, hogy a Múzeum ne tekintessék *Országosnak*, hanem *Magyar Nemzeti Intézetnek*, és hogy a szász nemzet a Múzeumot illető dolgokba ne elegyítessék. „Ez ellenvélemény során azonban tiszta szavakkal ki van fejezve: hogy a szász nemzetnek csupán az országos Múzeum felállí-

tása lenne ellenére, különben nyíltan kimondotta: hogy előtte egy *Magyar Nemzeti Múzeum* annyira kedves volna, hogy azt kebelében önkéntes adakozások által előmozdítani igyekezni fogna“, — állapítja meg Mikó Imre gróf abban a szózatában, melyet 1856-ban az Erdélyi Múzeum és Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében a Kolozsvári Közlöny mellékleteként megjelent Erdélyi Múzeumban tett közzé.¹ Tudjuk, hogy ebben a szózatában ajánlotta fel a múzeum céljaira Mikó Imre 10 holdnál nagyobb kertjét a rajta levő kilencszobás lakással és melléképületekkel.

A szászoknak az 1841/43. évi országgyűlésen a tervezett országos múzeummal szemben tanúsított magatartása két dolgot döntött el: 1. a múzeum nem alakulhatott meg országosnak, 2. a szászok se bánták magyar nemzeti múzeum alakítását, sőt azt önkéntes adományokkal támogatni is ígérték. Ha a szászok 1841/43-ban nem ezt a magatartást tanúsítják, az események a múzeumalakítás tekintetében valószínűleg egészen más fordulatot vesznek. A kormánynak alig lett volna oka visszautasítani az országos múzeum alakítását s a három nemzet talán nem kényszerült volna saját önálló egyesületben annyira differenciálódott életet élni közművelődése érdekében. A politikum tehát a szászok különvéleménye következtében került először kifejezetten és elhatározólag ebbe a kérdésbe.

* * *

Hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra között valamilyen párhuzam legyen vonható, nem mellőzhetjük megalakulásuk és kezdő működésük rövid összefoglalását.²

Már a XVIII. században felvetődik egy magyar tudós társaság-

¹ Mikó Imre szózatát közölte dr. Kántor Lajos 1930-ban az Erdélyi Tudományos Füzetek 37. számában *Hídvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében* címen.

² Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulásáért a megalakulás előtti évszázadra visszanyúló törekvések, továbbá az 1841/43. évi országgyűlés után mindinkább a Mikó személyében összpontosuló, sok akadályra talált, de bátran vívott küzdelmek és az egyesület 50 évig terjedő története legkiválóbb feldolgozóra Kelemen Lajosban találtak, akinek idevágó és eredeti kutatásokon alapuló dolgozataira mennek nagyrészt vissza a későbbi más szempontú tanulmányok. Kelemen Lajos idevonatkozó tanulmányai: 1. *Törekvések egy Erdélyi Múzeum alapítására*. Erdélyi Múzeum, 1909. évf. — 2. *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület multja és jelene. Az Erdélyi Múzeum tárai*. 1909. — 3. *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története*. Az E. M. E. ötvenéves jubileumára Erdélyi Pál által szerkesztett emlékkönyv 5—79. lapjain. [Az emlékkönyv még nem került forgalomba.]

Lásd még Szilágyi Sándor: *Az Erdélyi Múzeum előzményei*. Budapesti Szemle, 1859. évf. — Dr. Schilling Lajos: *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum*. Felolvasás az E. M. E. vándor-gyűlésén, 1906. — Dr. Kántor Lajos: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái*. Erdélyi Tudományos Füzetek 23. sz. (1930.) — Dr. György Lajos: *Az „Erdélyi Múzeum“ története*. (1874—1937) [A folyóirat.] Erdélyi Tudományos Füzetek 105. sz.

nak az eszméje. Bod Péter veti fel 1760-ban az akadémia gondolatát. Batthyány Ignác gróf, erdélyi róm. kat. püspök 1785-ben tervet készít egy tudós társaság felállítására. Zágoni Aranka György kezdeményezésére megalakul az 1791-i országgyűlésen az erdélyi nyelvmívelő és kéziratokat kiadó két társaság. A rendek törvényt hoztak a nyelvmívelő társaság érdekében, az uralkodó azonban nem erősítette azt meg. Döbrentey Gábor 1813-ban Kolozsvárt irodalmi és tudományos kört hozott össze s 1814-ben megindította az első tudományos folyóiratot, az „Erdélyi Múzeum“-ot. 1819-ben meg is alakult az új társaság, pénzalapot gyűjtöttek össze, alapszabályaikat azonban sohasem erősítették meg. Bölöni Farkas Sándor 1829-ben felveti a múzeumi gondolatot, de lemondott tervéről, minthogy a vezetőkörök sokallották a tervezet pénzügyi kiadásait.

Az alapítás tulajdonképeni kezdete 1841-ben indult meg, amikor Kemény József és Sámuel grófok bejelentették Küküllő megye rendjeinek abbéli szándékukat, hogy Gerendről beszállítják könyvtárukat Kolozsvárra. Minthogy Küküllő megye gyűlése nem is tárgyalhatta a bejelentést, levelüket Kolozs megye rendjeihez nyújtották be. Az Erdélyi Híradó egész terjedelmében közölte a bejelentést, azt mindenütt tetszéssel fogadták és megajánlások is történtek a múzeumra. Az 1842. június 21-i kolozsvári országgyűlés tetszéssel fogadta a mozgalmat. Mikó Imre gróf elnöklete alatt, a Kemény József gróf tervezete alapján, munkához kezdettek s 1842. december 23-án meghozták az országgyűlési határozatot a múzeum, az országos tanácskozóterem és a nemzeti színház ügyében. A múzeumra 100,000 frtot irányoztak elő s kimondották a főtéri Bánffy-ház megvételét. Közbejött azonban a szászoknak az előbb említett különvéleménye, s ennek következtében a felterjesztés nem nyert megerősítést. Az ügy húzódott; 1845-ben egy királyi kézirat terveket és helyszíni rajzokat kért, a felterjesztésre azonban megint nem történt semmi. Nem érkezett válasz az országgyűlésnek 1847. november 3-i és 9-i felirataira sem. Közben bekövetkeztek az 1848—49-i események, majd az abszolutizmus.

A múzeumalapítás gondolata nem aludt ki az abszolutizmus idejében sem; „... a hazafiak tenni kész, de kezdetben csekély serege a kor irányát követve s előbb az égetőbb sebek gyógyításához fogva, anyagi irányú egyleteink újjáteremtésével volt elfoglalva s egyetlen erdélyi nemzeti színházunk... biztosításával. Azonban családokoznék, ki azt hinné, hogy szellemi érdekeink ápolása, védelme, fejlesztése is nem foglalkoztatta az elméket. Ilyen magáróli megfélejtkezettséget az erdélyi magyarság józanságáról, hazaszeretetéről, fajhúségéről nincs joga feltenni senkinek. Volt ez beszéd tárgya nem egyszer s nem egy helyütt“ — mondja Mikó az 1856-i szózatában.³ Nyomatott emlék szerint az abszolutizmus alatt a kérdést először Kőváry László veti fel, amidőn *Erdély régiségei* című műve bevezetésében arra hívja fel a magyarságot, hogy a múzeumot egyesületi úton valósítsa meg. Mikó

³ Idézett kiadás 14. lapján.

Imre gróf 1854-ben a Debreczeni Márton kéziratban maradt *Kiövi Csata* című hőskölteménye kiadásakor az előszóban hangoztatta a múzeum szükségességét. A múzeum ügyének Kemény József gróf 1855-ben bekövetkezett halála adott lendületet. A Kemény József végrendelete úgy intézkedett, hogy amíg Kolozsvárt az országos múzeumot felállítják, a gyűjteményt a budapesti Nemzeti Múzeum kezelje. Gerenden a Kemény-féle gyűjtemény nem volt megfelelő gondozásban s a pusztulás veszélye fenyegette. Félős volt, hogy a Nemzeti Múzeum a gyűjteményt elviteti Erdélyből. Annak is híre járt, hogy a szászok Szebenben „Landesmuseum“-ot akarnak felállítani s annak a részére szeretnék az értékes gyűjteményt megszerezni. Ekkor lépett Mikó Imre a nyilvánosság elé, 1856-ban, az előbb idézett szövegével. Mikó Imre nagyértékű megajánlása országos lelkesedést keltett.

Mikó Imre 1856 májusában a múzeumra vonatkozó szabálytervezetet Esterházy László és Toldalagi Ferenc gróffal Bécsben az uralkodó elé terjesztette. A november 6-án érkezett válasz módosításokat kívánt. Közben Schwarzenberg Károly herceg kormányzó megengedte a Kemény-féle gyűjtemény beszállítását Gerendről Kolozsvárra. Mikó indítványára az 1857. május 3-án tartott első közgyűlés az alapszabálytervezetet összhangba hozta a kormány kívánalmaival, de 1857. augusztus 2-án a helytartóság újabb iratok beküldését kívánta és kimutatást kért az eddig begyűlt pénzalapról. Majd egy évi halogatás után, 1858. november 9-én, ismét az iratok kiegészítését kérte. Közben meghalt a többször jóindulatot mutató Schwarzenberg Károly herceg helytartó. Sokan ismét aggodalommal nézték a múzeum ügyét. Az új helytartó, Lichtenstein Frigyes herceg, különös előzékenységből 1859. júniusában félhivatalosan értesítette a múzeumi bizottságot a felterjesztésekre jött válaszról, amely újabb kifogásokat talált. Csak Mikó Imre gróf önuralmán múltott, hogy a módosításokat ismét megejtették, mégpedig úgy, hogy a kívánalmak teljesítése mellett a lényeg megmaradt. Végre 1859. július 19-én jött a válasz, hogy az uralkodó táviratilag beleegyezett az Erdélyi Múzeum-Egyesület létesítésébe. A módosított alapszabályok 1859. szeptember 8-án jóváhagyva visszaérkeztek.

Az E. M. E. jóváhagyásában az egyesület nyelvére vonatkozólag az állott, hogy azt az alakuló közgyűlés dönti el. A közgyűlés hihetetlen lelkesedéssel, óriási érdeklődés mellett, 1859. november 23-án nyílt meg a Vigadó termében. A közgyűlésen jelen volt Lichtenstein Frigyes helytartó is. Az alakuló közgyűlésen, az alapszabály 38. §-a értelmében, az elnök a közgyűlést felszólította, hogy „határozza meg, milyen nyelvet használjon az egylet, mint hivatalos nyelvet, belkormányzásában“. A közgyűlés erre vonatkozólag a következő határozatot mondotta ki: „Miután az 1841/3. országgyűlésen a múzeum felállítására tett indítvány nemzeti irányban és értelemben lett elfogadva és törvényjavaslatba foglalva és az akkori alapítók is e szellemben tették áldozataikat, miután továbbá az ügy újabb felvételével is ez volt a vezérelv, az alapszabályok 38. §-a is ez irányt és értelmet nemcsak nem másítja meg, de az e szellemben tett régi alapítványok is az inté-

zet alapjához vannak utalva, sőt annak határozottan kimondása a múzeum-egyleti közgyűlésnek van fenntartva, — megtekintvén azt is, hogy a múzeum-egylet tagjai csaknem mind magyarok és hogy e múzeum lételetét feltételező újabb főalapítványok és adományok tevői kirekesztőleg magyarok és alapítványaikhoz határozott feltételül a magyar nyelv van kikötve, mindezeknél fogva a múzeum-egylet és ezáltal alapítandó múzeum alakulása jelen alkalmával ezennel közgyűlet-értéssel meghatározza a közgyűlés, hogy a múzeum-egylet belkormányzásában, minden tanácskozásaiban, kiadandó havi vagy kötetlen füzetekben, úgy évkönyveiben a magyar nyelvet használja.⁴

Ambár a határozat ellen ellennyilatkozat nem történt, a határozatnak még ünnepélyesebbé tételére a legteljesebb akarattal nyilvánításnak szabadteret biztosítottak s elrendelték az E. M. E. nyelvének meghatározására a „titkos szózatolást“ is. „A jelen volt 383 szózatoló kivétel nélkül mind a felső határozat és annak fenntebbi szövege értelmében, a magyar nyelvre szavazott“. Ezzel az E. M. E. megalakult s eldőlt annak magyar jellege.

* * *

Attérek az Astra megalakulásának ismertetésére.⁵ Az Astra teljes neve „Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura populară română“ [Erdélyi román irodalmi és közművelődési egyesület].

Már a XVII. század végén látunk törekvéseket az erdélyi románság körében, hogy tudós társaságot alapítsanak, — mondja Dr. Lupaș I. az Astra alapításáról és vezetőiről írott beszámolójában.⁶ Ilyen tudós társaság akart lenni az 1789. évi (a „szebeni tudósok társasága“) *societatea literaților din Sibiu*, majd 1795-ben („az Erdélyi nagyfejedelemségi román filozófiai egyesület“) *societatea filosoficească a neamului românesc în mare principatul Ardealului*. Ez az egyesület a szebeni Siebenbürgische Quartalschrift mintájára széles tervvel egyesíteni akarta a keleti egyház összes tanultjait, hogy 15 frt. évi tagdíjért könyvtárat adjon, amely a kívánalmak szerint kielégítse a román nép minden tanult rétegét. A terv nem valósult meg.

Félszázaddal később az erdélyi románság fiatal és idealista vezetői román akadémiát terveztek. Akik a helyzetet jobban ismerték, látták, hogy az eszme nem valósítható meg. Mindenkinek a lelkében

⁴ Az alakuló közgyűlés jegyzőkönyve megjelent 1860-ban *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei* első füzetében.

⁵ Az Astra ötvenéves, azaz 1861-től 1911-ig terjedő történetét és működését a *Transilvania* című román folyóirat jubileumi számában találhatjuk meg. E hatalmas kötet különböző írók feldolgozásában felöleli az egyesület múltjának csaknem minden vonatkozását. Az Astra köré csoportosult akkori román író- és tudós gárda legjobbjai szólnak meg ebben az érdekes kötetben.

⁶ Dr. Ion Lupaș: *Inițiativa „Asociațiunii...“ și conducătorii ei*. Transilvania, Număr jubilar. 1861–1911. 226–348. lapjain.

azonban ott égett a vágy, hogy olyan intézményt teremtsenek, amely a román irodalom és közművelődés előmozdítása mellett egyesítse az összes erdélyi románokat, erősítse az összekötő kapcsolatot a két egyházhoz tartozók között.

Florian A. 1852-ben három román vezető férfitől 2500 frt. segílyt kapott nemzeti célokra. Öt tagú bizottságot küldöttek ki az alapszabály kidolgozására és az engedély megszerzésére egy irodalmi társaság alakítására. A bizottságban résztvett Barițiu G. is. Florian azt akarta, hogy a társaság célja a nyelv művelése és fejlesztése legyen, azonban Maiorescu Ion az akadémia mellett tört pálcát. Minthogy a vélemények nem egyeztek s különben is vallási egyenetlenségek merültek fel, az ügy elhúzódott. A pénzt a szebeni Sparkaséból, hova annak idején letétbe helyezték, 1854-ben Murășan Andrei költőnek adták ki.

A még csak a lelkekben élő román közművelődési társaság ügyének előbbrevitelében érdekes szerepet nyert az a körülmény, hogy 1859-ben Aradon „Muguri“ (rügök) címen egy irodalmi almanach-féle jelent meg, a román szépnemnek ajánlva. Ezt az almanachot az aradi főgimnázium felsőosztályos ifjúságának közreműködésével adták ki. Az almanachban 59 költemény jelent meg részint ismert, részint új szerzőktől. A könyvet a „Telegraful Român“ munkatársa, Boiu Zaharie, szigorú bírálatban részesítette. Azt írta róla, hogy Marienescu Atanasie három költeményén kívül nincs benne semmi értékes, „mindaz, ami jó benne, nem saját, ami pedig saját, az nem jó“. A szigorú bírálat ellenvéleményt váltott ki. Dr. Șandor Atanasie aradi tanár pártfogásába vette a diákokat, Pușcariu Ion pedig, a Telegraful Român oltvidéki levelezője, felszólalásában azt fejtegette, hogy nem az aradi ifjak a hibásak, ha nincs műízlésük, hanem az egész román társadalom, amely nem tette lehetővé, hogy a műízlés kifejlődjék. Pușcariu már rámutatott egy olyan egyesület szükségességére, amely lehetővé tenné, hogy románlakta helyeken évenként összejöhesse a törvényes formák között. Hasonló értelemben szólt a kérdéshez Rusu Ioan, a Telegraful Român balázsfalvi levelezője is.

A kérdés nagyon foglalkoztatta a közvéleményt. Báró Șaguna Andrei püspök 1860. május 10-én benyújtotta Lichtenstein Frigyes herceg kormányzónak a kérést a Szebenben tartandó alakuló közgyűlésre. A kérést dr. Rațiu Ioan fogalmazta s azt 142 vezető román írta alá. A kérésben olyan egyesület létrehozását kérték, amelynek hivatása lenne a népi közművelődés szélesbítése és az irodalom előbbrevitele.⁷ Barițiu szerint a kérés „nagyon tapintatos, alázatos és lojálitástól csepegő volt, felhasználta mindazon kifejezéseket, amelyek a deszpotizmusnak tetsző kifejezésekben gazdag német nyelvben csak találhatóak“.⁸ Lichtenstein herceg 1860. július 12-i feleletében, az akkor

⁷ A. Bârseanu: *La jubileul de 50 de ani al „Asociațiunii“*. Transilvania. Număr jubilar. 1861—1911. 319. l.

⁸ Dr. Ion Lupaș i. m. 329. l.

épen Bécsben tartózkodó Şaguna püspöktől, az alakuló gyűlésre szóló engedély kiadása előtt, kérte az alapszabálytervezetet, mert „nem engedélyezheti egy olyan kizárólag nemzeti törekvésű egyesület megalakulását, amely szemelláthatólag elszigeteli magát ezen ország többi nemzetiségeitől“. Şaguna püspök tüstént Puşcariu Ioanhoz, Bariţiuhoz és Cipariuhoz fordult és kérte őket, hogy külön-külön dolgozzanak ki egy-egy alapszabálytervezetet. A három alapszabálytervezetből Şaguna egy negyediket szerkesztett, melyet Lichtenstein kormányzóhoz adott be. Kérte a kormányzótól, hogy Ő Felségénél eszközölje ki az egyesület alapszabálytervezetének jóváhagyását, „melyet egy olyan nemzet kíván, amely számtalan bizonyítékot adott a fenséges trónhoz való ragaszkodásáról és amelynek tiszta és minden szeparatizmustól mentes hazafiságát nyilvánvalóan bizonyítja az alapszabályok 4. §-a, amelyben világosan kimondatik, hogy ezen egyesületnek tagjai bármely vallásúak és nemzetiségűek lehetnek“.⁹

A kedvező felelet megérkezése után Şaguna 1861. március 21-re Szebenbe hívta azt a 142 személyt, aki az 1860. május 10-i kérést aláírta. A meghívottak közül 34 jelent meg és 30 maradt az ülés végéig.¹⁰ Az ezen az ülésen elfogadott alapszabályt Şaguna a kormányzóságon keresztül újból Bécsbe terjesztette, s miután megkapta a jóváhagyást, 1861. november 4-re összehívta „a nemzet összes műveltjeit, akik az egyesületnek tagjai akarnak lenni, hogy résztvegyenek a megalapításában és teljes megalakulásában“.

Az alkotmányozó gyűlés anyagilag is szép sikerrel járt: 212 tagtól 5600 frt. gyűlt össze. Jó példával itt is a püspökök jártak elől. Şuluţiu püspök 2000, Şaguna püspök 1050 frtot adományozott az egyesület céljára. Az alakuló közgyűlésen Báró Şaguna lett az elnök, Cipariu az alelnök és Bariţiu a főtitkár.

* * *

Miként az előadottakból látszik, az Astra megalakulása nem ütközött különösebb akadályokba. Az egyesület érdekében beadott első kérés után másfél évvel az alakuló közgyűlés is megtartható volt. „Ámbár a 10 éves abszolutizmus politikailag nyomasztó volt — mondja Bârseanu A.¹¹ — reánk, a Habsburg-korona alatt levő románokra, a művelődési és gazdasági magáhoztérés, a nemzeti tömörülés és a modern élet fogalmaival való összeszokás ideje volt“. A kormányhatalom csak a minimális követelményt érvényesítette az Astrával szemben. Ilyen volt annak a követelése, hogy az Astra tagjai csak osztrák alattvalók lehettek. (Betoldás az alapszabály 5. §-ához.)

⁹ Dr. Ion Lupaş i. m. 330. l.

¹⁰ *Actele privitoare la urdirea şi infiinţarea Asociaţiunei Transilvane pentru literatură română şi cultura poporului român date în tipăriu de însasi Asociaţiunea. Sibiu. Tipografia diecesana. 1862. [Régies írással.] 18. l.*

¹¹ A. Bârseanu i. m. 218. l.

Célját az Astra az alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabályban a következőkben határozta meg: a román irodalom előbbrevitele, a román nép közművelődése a különböző ágakban való tanulmányozás folytán, jutalmak és ösztöndíjak révén művek elkészítése és kiadása, a különböző szaktudományok, művészetek és más hasonlóké részére. Az 1872-i szászsebesi közgyűlésen báró Popu V. L. elnök az Astra célját a következőkben látta: „Az egyesület arra van hivatva, hogy felébressze, táplálja és állandósítsa a nemzeti érzést, hogy védelmezze és művelje a nyelvet és ezáltal a nemzeti létet”.¹²

Míg az E. M. E.-nek az alapszabályok szerint (12. §.) igazgató, alapító, rendes és pártoló tagjai vannak, az Astra alapszabálya (5. §.) alapító, rendes, levelező és tiszteletbeli tagokat különböztet meg. A tiszteletbeli tagságot, minthogy az alapszabály szerint az egyesület tagjai csak osztrák alattvalók lehettek, azért volt kénytelen az Astra beiktatni, hogy háláját leróhassa egyrészt azon nem románok iránt, akik az Astrával szemben jóindulatot tanúsítottak, másrészt magához kapcsolhassa az összrománság nevesebb íróit és tudósait.

Mind az E. M. E., mind az Astra alapszabályában benne volt, hogy nem foglalkozik napi politikával és vallásügyekkel.¹³

Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy mind az E. M. E., mind az Astra közművelődési céljaiban nemzeti célok érvényesültek már a megalakuláskor. Az osztrák abszolutizmusnak ma már szinte érthetetlen rövidlátására vall, hogy a nemzeti tömörüléseket olyképen gondolta megakadályozhatóknak, hogy ha az ezt célzó egyesületek jóváhagyását attól teszi függővé, hogy kiköti legalább írott forma szerint, a más nemzetiségű alattvalók beléphetését is. Csodálatosképpen azonban az alapszabályokban megmaradt az illető egyesületeknek az a joga, hogy maga határozza meg a jelentkező, avagy ajánlott személyek felvételét. Az osztrák abszolutizmusnak ezt a rövidlátását csak abból érthetjük meg, hogy gyöngesége tudatában már nem merte mereven megakadályozni a nemzeti tömörüléseket, de akadályok gördítésével még megkísérelte azok késleltetését.

Arra gondolni, hogy ezeknek az egyesületeknek nemzeti célja a hatóságok előtt rejtve maradt, alig lehet, hiszen Mikó szózata ezt 1856-ban a következőképpen adja mindenki tudomására: „Hogy Erdély magyar népiségének koncentrált Múzeuma s azzal egybekötött némi tudományos tűzhelye legyen: minden jók által érzett szellemi szükség, a magyarság fennmaradásának, további nemzeti irányú fejlődésének, hazai és állami jelentőségének conditio sine qua non-ja, az erdélyi magyar értelmiség közös érdeke, megalkotása közös kötelessége”.¹⁴ Az E. M. E. alakuló közgyűlése az alapszabályok jóváhagyásával

¹² Dr. Ion Lupuş i. m. 328. l.

¹³ Az E. M. E. 1905. évi kiadású alapszabálya, 9. §; az Astra 1874. évi kiadású alapszabálya, 3. §.

¹⁴ Idézett kiadás 4. l.

kapcsolatban kifejezést ad ama véleményének, hogy jobban szeretne volna, „hogy a szabályok kezdetben felterjesztett alakjukban nyertek volna megerősítést; mindazonáltal ezen rég kezdeményezett nemzeti intézetet létrehozni óhajtván, annak fejlődésére nézve kedvezőbb körülményeket remélvén és bízván, hogy egyleti tagok akarátja és tudományos nemzeties szelleme a hiányokat ki fogja pótolni, a közgyűlés elfogadja a megerősített szabályokat s a múzeum-egyletet ezenel megalakultnak nyilvánítja“. Tehát az alakuló közgyűlés remélte, hogy amit az alapszabályban a kormány nem engedett eléggé kifejezésre juttatni, azt az egyesület további működésében „ki fogja pótolni“. Az alakuló közgyűlésen a tudományos célt hangoztatta mind Mikó, mind a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében megjelent Eötvös József báró, de szavaikon átesillámlik, amit érzett minden kortárs, hogy t. i. a tudományos célnál volt egy magasabbrendű, mely sorakoztatta a hazafiakat: „a nemzeti tömörülés vágya“, — állapítja meg dr. Schilling Lajos 1906-ban.¹⁵

E megállapítások lényegét vonatkoztathatjuk az Astrára is, idézve Bârseanu szavait: „minden politikai megnyilvánulás akkor akadályozva lévén, a nemzeti erő magának más cselekvési mezőt keres és talál, egy simább és termékenyebb mezőt: a művelődés végtelen és örökké termő mezejét“.¹⁶ Találón jellemezte Iorga 1905-ben az Astrát, mondja Lupaş, midőn azt emeli ki, hogy az egyesület egyesítette az összes erdélyi románokat, felekezetre való tekintet nélkül, akik eddig vetélytársak voltak. Ez a fő és legdrágább jellemvonása az Astrának. Ahol a vallás szétválaszt, ott a könyv, a világosság egyesít.¹⁷ Midőn az Astra 1896-ban először tartott a szűkebb értelemben vett Erdély határán túl, Lugoson, közgyűlést, dr. Mocsonyi A. többek között megállapítja, hogy az egyesület e közgyűlésen vetette le provinciális jellegét s mondotta ki a nemzeti egység elvét kulturális szempontból. „Mindnyájan értjük, — mondja ugyancsak Mocsonyi, — hogy egy nép számára nem lehet nemesebb harcot elképzelni, mint a saját kultúrájáért való harcot“.¹⁸

Mind az E. M. E.-ben, mind az Astrában már a megalakuláskor voltak jellegüktől idegen nemzetiségű tagok, az E. M. E.-ben néhány román és szász, az Astrában néhány magyar és szász tag. Az E. M. E. tagjai sorában látjuk többek között pl. báró Şaguna András és Şterka Sulutz Sándor¹⁹ román püspököket. Az Astra alakuló közgyűlésén pedig az osztrák tartományokból és a román fejedelemségekből választott 24 román tiszteletbeli tagon kívül tiszteletbeli tagnak választottak 3 nem román is, mégpedig Csáki György grófot a román iskoláknak

¹⁵ Dr. Schilling Lajos: *Az Erdélyi Múzeum*. 1906. 3. 1.

¹⁶ I. m. 317. 1.

¹⁷ Dr. I. Lupaş i. m. 332—333. 1.

¹⁸ Dr. Ion Lupaş i. m. 345—348. 1.

¹⁹ A neveket e helyen az eredeti beírás szerint közlöm.

és a román irodalomnak adott segítségeiért, Kecskeméthy Aurélt, a pesti „Sürgöny szerkesztőjét és dr. Tkalatzk E. I.-t, a bécsi „Ost és West“ folyóirat szerkesztőjét a román nyelv támogatásáért. Báró Şaguna püspök 1862. okt. 10-én kelt levele kíséretében Mikó Imre grófnak „hivatalosan átküldi a román literaturai Egylet által... tiszteletbeli taggá kineveztetéséről szóló okmányt“, melyet válaszában Mikó Imre köszönettel fogadott s „az Egylet tudományos munkássága iránti rokonszoros, ezerszeres gyarapodását, majd így folytatta levelét: „Nagy cél áll a tisztelt Egylet előtt. Az ég segítsége ne hiányozzék annak elérésében. En szívemből üdvözlöm Nagyméltóságokat“.²⁰

Később is voltak mindkét egyesületben idegen nemzetiségű tagok. Hogy az E. M. E. -be románok és szászok, az Astrába pedig magyarok és szászok tagokul kértek fel s mások önként léptek be adományaikkal, különböző okokkal könnyen magyarázható és érthető. A néhány idegen nemzetiségű tag azonban semmiben sem változtatta meg ezen egyesületek csaknem százszázalékos magyar, illetőleg román jellegét.

Az Astrának már az 1862. évi közgyűlésén felvetődött az eszme, hogy szakosztályokat állítsanak fel az egyesület keretében. Egyelőre csak három szakosztályról volt szó: 1. filológiai, 2. történeti, 3. természettudományi szakosztályról. A terv csak 1877-ben lett határozattá. Az 1862. évi közgyűlés volt Şagunának a legsikerültebb közgyűlése. Brassóban tartották. Összekötötték egy nemzeti iparkiallítással. Ösztöndíjakat osztottak ki, 10 tanuló részesült ösztöndíjban. A nehézségek azonban korán jelentkeztek az egyesület életében. A bajok forrása abban állott, hogy sok volt a teendő s aránylag kevés az anyagi lehetőség. Bariţiu évtizedekre szóló programot készített, melynek tekintélyes része, épen a programm elméretezett volta miatt, nem mehetett teljesedésbe. Jelentkezett a részvétlenség s felütötte fejét az egyenlenség is. Şagunának is volt kellemetlensége. Azzal vádolták meg, hogy az ösztöndíjak odaítélésében előnyben részesültek az ortodox vallásúak. A vádat Lupuş alaptalannak mondja. Az 1867. évi kolozsvári közgyűlésen már nem Şaguna lett az elnök, hanem báró Popu L. V.-t választották elnökké, Bologna Jacobot pedig alelnökké. A választás elkedvetlenítette mind a balázsfalviakat, mind a szebenieket. A balázsfalviak Cipariut szerették volna az elnöki székben látni, a szebenieket pedig bosszantotta Şaguna kibuktatása.

A kolozsvári közgyűlésnek azonban mégis volt haszna, itt határozták el a *Transilvania* folyóirat megindítását, amelyet egyébként már az alapszabály 33. §-ában is elhatároztak. A folyóirat főszerkesztőjévé Bariţiu-t választották meg, akinek a támogatás hiánya sok gondot okozott. Bariţiu a szerkesztésről négyszer is lemondott, de más hiányában mindig őt választották meg újra. Az érdeklődés hiánya miatt

²⁰ A levélváltást közölte dr. Kántor Lajos, az Erdélyi Múzeum 1930. évf. 112. lapján.

1879-ben a folyóirat rövid időre meg is szűnt. Ez idő alatt ismét az évkönyvek helyettesítették a folyóiratot, miként az egyesület kezdő éveiben. A Transilvania folyóirattal kapcsolatban egyébként a vita a körül folyt, hogy az értelmiségi osztály, vagy a nép igényeit elégítse-e ki inkább. Barițiu az előbbi felfogás mellett foglalt állást. Popu elnök az érdeklődés hiánya miatt a balázsfalviakat vádolta s azt mondta róluk, hogy az ügyet a segítség helyett inkább akadályozzák azért, mert nem Cipariut választották elnöknek, Șagunát pedig „ellenfélnek“ (Contrariul) nevezi.²¹

A nemtörődésen kívül csakhamar a kíméletlen kritika is jelentkezett az Astra működésével szemben. Egyesek a semmivel mondották egyenlőnek mindazt, amit az egyesület a hozzáfűzött reményekből teljessé tudott. Kifogásolták, hogy a közgyűlések túlsok időt vesznek igénybe és az eredménnyel nem egyenlő értékű kiadásokkal járnak.²² De a kritika felrázta a közvéleményt. Az érdeklődés fokozásához nagyban hozzájárult az 1881-ben rendezett szebeni kiállítás. Ezen a kiállításon résztvett a bukaresti Elena Doamna leányiskola (Școala de fete dela Azilul Elena Doamna) is, a kiállításon egy egész szakosztályt foglalt el. A kiállításon résztvevők ekkor vették először észre az erdélyi románok elmaradottságát. A hatás leverő, de egyben felemelő is volt a románságra. A kiállítással kapcsolatban szerzett összeköttetések és tapasztalatok eredménye a szebeni elemi leányiskola lett, amelyet a román nőszövetség 1883. november 1-én nyitott meg. Az ügy azonban nem állott itt meg. Ahogyan nőtt az érdeklődés az Astra tevékenysége iránt, annál inkább érezték egy román felsőbb leányiskola hiányát. Az 1886/87. iskolai évvel megnyitott a szebeni román leányközépiskola.²³

Az 1895. évi újjászervezéssel az Astra életében további előhaladás következik. Tevékenysége mindinkább elmélyül. Igyekszik behatolni minden néprétegbe. Ösztönöz, tanácsokat ad, tanít és figyelmeztet. Goga megállapítása szerint,²⁴ az Astra első vezetői nem gondoltak arra, hogy az egyesületből propagandaszervet csináljanak a nép között, inkább az értelmiségi erők egyesítésére törekedtek. Csak lassan fejlődött azzá, amivé lett, talán önmagától, az események folytán. Ösztön-díjak osztása a gimnáziumi és egyetemi tanulók, iparos tanoncok és segédek között, kiállítások, értekezések, népies felolvasások, népkönyvtár megindítása jellemzik az Astra ilyenmő működését. Az eredeti tudományos törekvésekről a hangsúly mindinkább átmegy a népi művelődés elősegítésére. Az 1877-ben megalakított 3 szakosztály működése lassan indul. E szakosztályok létesítése inkább más népek után-

²¹ Dr. Ion Lupaș i. m. 327. l.

²² Dr. Ion Lupaș i. m. 343—344. l.

²³ Dr. Vasile Bologa: *Școala oivilă de fete cu internat a Asociațiunii. Transilvania. Număr jubilar. 1861—1911. 411—456. l.*

²⁴ O. Goga: *Mijloacele de propagandă literară și culturală ale Asociațiunii și dezvoltarea lor. Transilvania. Număr jubilar. 1861—1911. 349—392. l.*

zásából, mint a román szükségletből fakadt, — mondja Goga. És 1900-ban a régi 3 szakosztályt felváltotta az akkori erdélyi románság szükségletét szem előtt tartó 5 tudományos-irodalmi szakosztály: 1. irodalmi, 2. történelmi, 3. iskolai, 4. tudományos, 5. gazdasági szakosztály.

Az Astra népmívelő tevékenységét hatékonyan segítette elő korán és szerencsésen megtalált ügyvezetési szervezete, amellyel vidéki tagjaival érintkezett. Az egyesület első éveiben az esperességek szerint ú. n. „collektorok“ voltak, akik a tagoktól beszédtek a tagdíjakat és a „Comitet Central“-nak (központi bizottságnak) szolgáltatták be. A dolog azonban nagyon nehezen ment. Örökös panaszok voltak e „beszedők“ ellen. Már az 1868. május 3-i ülésen azonban Bologna I. azt a javaslatot tette, hogy területi bizottságokat vagy egyesületeket szervezzenek, mégpedig annyit, amennyi szükségesnek mutatkozik; ezenkívül minden tiszta román vagy vegyes lakosságú községbe megbízottat nevezzenek ki.²⁵ Ezekkel a „despărțământ“-ekkel és megbízottakkal elérte az egyesület azt, hogy állandó és élénk összeköttetést tudott fenntartani a legeldugottabb faluval is és az egyesület érdekei állandóan ellenőrzés alatt állottak. Mint tájékoztatót említhetjük meg, hogy 1910-ben 60 ilyen osztály (despărțământ) volt, s ezek közül 40 fejtett ki elég élénk tevékenységet, 1909/10. telén 23 községben tartottak tanfolyamot az írástudatlanok számára.

Még 1897-ben határozták el, de csak 1905-ben nyithatták meg az Astra múzeumát Nagyszebenben. Különösen az etnográfiai osztály gazdag. Van ezenkívül régészeti, művészeti, természettudományi, ipari, gazdasági, egyházi, iskolai osztálya, továbbá képtára s mintegy 30,000 kötetnyi könyvtára. Természetesen a gyűjtemények gazdagsága nem hasonlítható az Erdélyi Múzeum gyűjteményeihez, azonban nagyjában felöleli mindazt, ami az erdélyi románság akkori elsőrendű kulturális szükségleteinek érdekében állott és ami összegyűjthető és megszerezhető volt.

Az ötvenéves jubileum előtti évben újraszervezték a népkönyvtárat (Biblioteca Populară). Elhatározták, hogy évenként 10 füzet jelenjék meg, melyet évi 2 K.-ért adjanak a pártolótagoknak. A pártolótagok száma 1910-ben 10,000-re emelkedett. Azelőtt e füzeteket nagyrészt ingyen osztották ki a falvakban. A költségeket adományokból fedezték. Az 1909. évi átszervezés után e füzetek is igényesebbek lettek.²⁶ Az ötvenéves jubileumig az Astra legnevezetesebb tette a könyvkiadás terén az „Enciclopedia română“, amely nyolcadrétű kétoszlopos alakban, 200 iv terjedelemben jelent meg s 172 szerzőtől 37.622 cikket közölt.

Az Astra elvitathatatlan érdemeket szerzett közgyűléseinek vándorjellelgevel. Megismertette egymással a különböző vidékek románjait,

²⁵ Oct. C. Tăslăuanu: *Despărțământele „Asociațiunii“*. Transilvania. Număr jubilar. 1861—1911. 478—483. l.

²⁶ O. Goga i. m. — Lásd még Parádi Ferenc: *Az erdélyi „Astra“ népkönyvtármozgalma*. Láthatár. Kisebbségi kultúrszemle. 1940. 11—14. l.

megtanította őket, hogy értékeljék és műveljék nyelvüket, fenntartotta a nemzeti szikrát ott is, ahol azt a kialvás veszedelme fenyegette. Elsimította a társadalmi és felekezeti ellentéteket, megtanította a románokat, hogy ugyanazon nép fiainak érezzék magukat mindnyájan és ugyanazt az eszmét táplálják: a lét biztosítását, anyagi, erkölcsi és művelődési erősítését annak a nemzetnek, amelyhez tartoznak, — jellemzi igen találóan Bârseanu A. az Astra ötvenéves működését.²⁷

*

A két egyesület első ötvenéves történetét vizsgálva, mind az E. M. E., mind az Astra működése lényegbevágó és egymástól eltérő fejlődési fokozatokat mutat.

Az E. M. E. már a megalakuláskor viszonylagosan gazdag múzeális gyűjteményekre támaszkodott. Elsősorban ezek további gyarapítását és feldolgozását tűzte ki célul. Első alapszabályában az „erdélyi honisme“ szerény és bizonytalan kifejezésben a tudományos cél is benne rejtett, de nehogy gyanúra adjon okot, kimondotta, hogy „semiféle tudományos címet vagy méltóságot“ nem követel magának. Csak az 1867-i kiegyezés után kezdhetett szabadabban működni. Még az 1869. évi módosított alapszabályában sem vette fel a tudós társaság színezetét, csak azt a pontot hagyta ki az alapszabályból, amelyben ki volt mondva, hogy nem tudós társaság. Ilyenmú dolgozatait az évkönyvekben közölte. Csak 1874-től kezdve jelent meg az „Erdélyi Múzeum“ folyóirat. Lényeges változás a tudományos munka tekintetében 1872-ben áll be, amikor az egyetem felállításával tekintélyes tudós gárda kerül városunkba. Az E. M. E.-nek az egyetemmel való ismert kapcsolata következtében az egyesület szoros érintkezésbe kerül az egyetemi tanszemélyzettel. A szakosztályoknak 1883-ban bekövetkezett újjászervezésével a tudományos élet még fokozódik olyannyira, hogy a szakosztályok növekedő tekintélyük következtében túltengő önállóságra tesznek szert. Elindul az egyesület jellegét is megváltoztatni törekvő akadémiai gondolat, s ez 1895-ben a tudós társasággá való átalakulás javaslatához vezet. A múzeumpártolás és a tudós társaság eszméje körül megindult vita, amely a tárigazgatók és szakosztályok vezetői között folyik, már-már az egyensúly megbomlására vezet, másrészt viszont termékeny munkát eredményez, végül az 1906. évi egészséges kiegyenlítésben oldódik fel. A tárak visszakapják már elhomályosodni indult szerepüket az egyesület életében, viszont a szakosztályok keretében is biztosítást nyer a tudomány pártfogolt művelése. Az 1906. évben megindulnak a vándorgyűlések és egy évvel később kezdetüket veszik a népszerűsítő előadások. Az 1906. év meghozta a szakosztályok negyedikét is, a sokirányú tevékenységbe kezdett Jog- és társadalomtudományi szakosztályt. Ezzel a szakosztályok négyre szaporodtak.

Az E. M. E. az első ötven évben felbecsülhetetlen értékű gyűjte-

²⁷ A. Bârseanu i. m. 324. l.

ményeket hozott össze, tudományos munkásságával nemcsak a magyar tudományosságot tette élénkebbé és gazdagabbá, hanem a legkülönbözőbb ágakban az általános tudomány előbbrevitelében is tiszteletreméltó helyet vívott ki magának. Az E. M. E. munkásai közül nem egy a szaktudomány illető ágában a külföldön is elismert, európai hírű tudós volt.

Az Astra megalakulásának elsősorban a román népi szükséglet érzete adott létet, azonban a megindulás első éveiben éppen a népi szükséglet nem talált kielégítésre az Astra tevékenységével. Már az első alapszabály 33. §-a „foaie periodică“ (folyóirat) kiadását szabja meg, ami nyilvánvalóan annak bizonyítéka, hogy az alapszabálytervezők az egyesület tudományos céljára is gondoltak. Pedig nem ez volt az Astra legfőbb hivatása. Nem is ebben tett az Astra elévülhetetlen szolgálatot a románságnak. Az e kérdés körül folyt vita csak késleltette az egyesületet az igazi önmagáralátalálásban. Ámbár az 1867-ben megindult Transilvania folyóirat tiszteletreméltó helyet töltött be midvégig a román tudományosság életében, az Astra döntő fontosságú érdeme a románsággal szemben az a népművelés terén végzett munka, amelyhez az Astra első ötven évének csak a második felében kezdett hozzá behatóbban. Ez a népművelés sokirányú, nagyon körültekintő és a románság akkori szükségleteivel számotvető volt. Megvalósítani igyekezett mindazt, amit az akkori körülmények megengedtek. Csak jellemzésül említem meg, hogy az első ötven év alatt 123.000 K-t (mai értékben kb. 6—7 millió lejt) fordított ösztöndíjakra és segítésekre és első ötven éve utolsó 5 évében 15.000 K-t²⁸ (mai értékben kb. háromnegyedmillió lejt) költött előadások rendezésére. Anyagi körülményeihez képest igen tekintélyes összegek ezek, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ezek az összegek elsősorban a nép érdekeit szolgálták. Felbecsülhetetlen értéket adott a román népi osztálynak az Astra a népkönyvtárral, a „Biblioteca poporală“ megindításával és népi könyvtárának a falukra való juttatásával. Ismételten megemlítem, hogy az ötvenéves jubileum idején az Astrának 10,000 pártoló tagja volt.

* * *

Visszapillantva az E. M. E.-nek és az Astrának itt csak futólag érintett megalakulási körülményeire, összevetve a két kulturális egyesület alapszabályait és magunk elé idézve a két egyesület első ötven évének történetét, — mikor is az E. M. E. történetét ismertnek feltételezzük, — lehetetlen észre nem vennünk a két egyesület megnyilvánulásában a kölcsönhatásokat. Nemzeti célok hozták létre mindkét egyesületet. Alapszabályaikban néhol szinte szó szerinti egyezéseket látunk. Ez utóbbit csak úgy magyarázhatjuk, hogy az Astra alapszabályainak megszerkesztői előtt mintául az akkor már megalakult E. M. E. alap-

²⁸ Transilvania. Număr jubilar. 1861—1911. 384. 1.

szabályai is ott voltak. A két egyesület további működésében mutatkozó hasonlóságok részint a természetes adottságokból következtek, részint tudatos utánzásokon alapultak. A körülmények hozták magukkal mindkét egyesületnél, hogy az anyagi nehézségek s az ezekből következő belső egyenetlenségek meglehetősen korán jelentkeztek. Ezek főleg abból a körülményből állottak elő, hogy túlméretezett feladatokat vállaltak magukra, tisztán társadalmi eszközöket véve számításba. A műveltebb nyugaton, sokkal megszervezettebb társadalmi viszonyok között, oly feladattömegeket, melyeket az E. M. E. és az Astra vállaltak magukra, nem igen vállal magára egy egyesület. Még többnek is gondot okoz az eszközök előteremtése. Hogy Erdélyben ilyen sokirányú feladatokra társadalmi egyesületek vállalkoztak, csak azt bizonyítja, hogy itt mindig sok probléma várt megoldásra mindkét nemzetenél.

Tudatos utánzásnak látom az Astránál a tudományos szakosztályok felállítását, főleg első alakjában, továbbá a múzeum megszervezését. Míg azonban a filológiai, történelmi és természettudományi szakosztály felállítása, minthogy nem a saját szükségletből fakadt, nem vitte előbbre az Astra célját, a főleg népi vonatkozású múzeum mindenben fedte az akkori erdélyi románság szükségletét. Valószínűleg Goga is az Erdélyi Múzeum-Egyesületet való utánzásra céloz a három szakosztály felállításának kárhóztatásával. A szakosztályok későbbi alakja már megfelelt a románság igényének s épen ezért hatásában üdvösnek bizonyult.

A hatás azonban az E. M. E. és az Astra között kölcsönösnek látszik. Az E. M. E. valószínűleg az Astránál tapasztalta a közgyűlések vándorgyűlés-jellegének és a népszerűsítő előadásoknak üdvös hatását s talán ezek is befolyásolták, hogy felvette az alapszabályba a vándorgyűlések és népszerűsítő előadások rendezését. Általában az Astra működése története első felében inkább az E. M. E. hatására utal, míg a második felében sok azonosságot mutat az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesülettel. Azonban alighanem az utóbbi tanult sokat a román Astrától.

Ezek a megállapítások is azt bizonyítják, hogy az Erdély földjén élő különböző nemzetek a történelem folyamán semmi tekintetben sem szigetelődhettek el, egymásra gyakorolt hatásuk élő erő volt a múltban és az a jelenben. Ézzel számolni kell a jövőben is.

DR. KANTOR LAJOS.